

SHARQ MASHSHOIYILIGI VA ARISTOTEL GILOMORFIZMIDA JISM VA RUH MUNOSABATINING QIYOSIY TAHLILI

Axatova D.A. -

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti dotsenti v.b.
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Inson mohiyati masalasi falsafa tarixining barcha davrlarida markaziy o'rinni egallab kelgan. Bu boradagi eng fundamental qarashlar qadimgi yunon falsafasi va uning mantiqiy davomchisi bo'lgan Sharq mashshoiyligi (peripatetizm) tizimida shakllangan. G'arb falsafasida jism va ruh munosabati ko'pincha Platon–Dekart dualizmi va unga qarshi turgan Aristotel gilomorfizmi orqali tushuntiriladi. Har bir jonli mavjudot materiya (hylē) va shakl (morphē) birligidan tashkil topadi, ruh esa tirik tananing shakli sifatida talqin qilinadi [1][2][3].

Gilomorfizm (yunoncha hyle — modda, morphe — shakl) — Aristotel tomonidan asos solingan falsafiy ta'limot bo'lib, unga ko'ra har qanday mavjudot ikki ajralmas asosdan iborat: materiya va shakl. Materiya buyumning asosi, xomashyosi yoki imkoniyatini ifodalaydi; u faqat biror shaklga kirganida aniq narsaga aylanadi. Shakl esa narsaning mohiyati, uning "nimaligini" belgilovchi asos bo'lib, materiyaga maqsad va vazifa beradi.

Aristotel ushbu tushunchani inson tabiatiga ham tatbiq etadi. Jism — bu materiya, biologik asos sifatida, ruh esa jismning shakli, uning birinchi entelexiyasi sifatida ko'riladi. Entelexiya tushunchasi imkoniyatning voqelikka aylanishini anglatadi: materiya hayot uchun potensial bo'lsa, ruh uni tirik va harakatdagi mavjudotga aylantiruvchi amaldagi quvvatdir. Shu nuqtai nazardan, ruh va jism munosabati pichoq va uning kesish qobiliyati kabi ajralmasdir — ruh tanadan mustaqil, alohida mavjud bo'la olmaydi, faqat faol aql bundan mustasno [1][2][3].

Gilomorfizmning ahamiyati shundaki, u o'rta asrlar falsafasi, ayniqsa Sharq mashshoiyligi (Forobiy, Ibn Sino) va G'arb sxolastikasi (Foma Akvinskiy) rivojiga ulkan ta'sir ko'rsatgan. Sharq peripatetiklari Aristotel tizimini saqlab qolgan holda, ruhga “mustaqil javhar” (substansiya) maqomini berdilar. Abu Nasr Forobiy ruhning kamolotini jismdan ajralishda ko'rsa, Ibn Sino ruhni jismning shakli sifatida qabul qilgan holda, uning jismga muhtoj bo'lmagan, o'z-o'zini anglovchi javhar ekanligini isbotladi. Shu tariqa, Sharq mashshoiyligida jism ruhning makoni emas, balki uning asbobi (instrumenti) sifatida talqin qilinadi, ya'ni jism ruhning tajriba orttirishi va koinotni anglashida vosita sifatida xizmat qiladi [4][5].

Natijada, Aristotel gilomorfizmi va Sharq mashshoiyligi jism va ruh birlik g'oyasini turlicha yoritadi, biroq har ikkisi ham insonni psixo-fizik va kosmik jarayonlarning birligi sifatida talqin qiladi. Bu esa falsafiy va ilmiy tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy poydevor yaratadi [1][4][5][6][9].

Bundan tashqari, Aristotelning gilomorfik yondashuvi ruhni faqat tananing shakli sifatida emas, balki tirik mavjudotning faoliyatini amalga oshiruvchi prinsip sifatida ham ko'radi. Unga ko'ra, turli ruhiy funksiyalar — ovqatlanish, o'sish, sezgi va tafakkur — har bir mavjudotning o'ziga xos jismiy strukturalari bilan bog'liq va ruhning shakli orqali amalga oshadi [2][3]. Shu bilan birga, ruhning hayotiy faoliyati jismning moddiy cheklovlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, hech qachon jismdan to'liq ajralmaydi. Shu nuqtai nazar Aristotel modelini G'arb falsafasidagi qat'iy dualizmga qarshi kuchli alternativ tizim sifatida ko'rsatadi.

Sharq mashshoiyligi esa Aristotel gilomorfizmini o'ziga xos tarzda rivojlantirgan. Sharq peripatetiklari, xususan Abu Nasr Forobiy va Ibn Sino, ruhga mustaqil javhar maqomini berib, jism bilan ruhning munosabatini yanada boyitdilar. Forobiy ruhni jism bilan bog'liq holda paydo bo'lishini tan olsa-da, uning kamoloti jismdan ajralgan holda amalga oshadi va inson aqli kamolot natijasida “Faol Aql” bilan bog'lanadi [4]. Ibn Sino gilomorfizmi metafizik nuqtai nazardan kengaytirib, ruhni jismning shakli sifatida emas, balki o'z-o'zini anglay oladigan, mustaqil javhar sifatida ko'rsatadi. Uning “Uchuvchi inson” (al-insan al-ta'ir) konsepsiyasi ruhning hech qanday moddiy sezgilsiz ham o'z mavjudligini anglay olishini ko'rsatadi [5].

Sharq mashshoiyligida jism ruhning “makoni” emas, balki uning “asbobi” (instrumenti) sifatida tahlil qilinadi. Aristotelida jism ruh uchun zarur shart bo'lsa, Ibn Sinoda jism ruhning tajriba

orttirishi va koinotni bilishi uchun vaqtinchalik vositadir. Shu bilan birga, Sharq falsafiy an'anasida ruh va jism munosabatlari inter-being (mavjudotlarning o'zaro bog'liqligi va bir-biridan ajralmasligi) konsepsiyasi orqali tushuntiriladi, ya'ni inson va uning ruhiy-jismiy tabiyati tabiat, koinot va boshqa mavjudotlar bilan uzviy bog'liq jarayonlar sifatida qaraladi [4][6].

Natijada, Sharq mashshoiyligi va Aristotel gilomorfizmi o'rtasidagi qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ikkala yondashuv ham ruh va jismning birligini tan oladi, lekin ontologik asos va metafizik izohlar jihatidan farqlanadi. Aristotel modelida ruh jismning ajralmas shakli va hayotiy funksiyasi sifatida qaraladi, Sharq peripatetiklarida esa ruh mustaqil javhar, inson va kosmos o'rtasidagi interdependent jarayon sifatida tushuntiriladi. Shu tariqa, Sharq mashshoiyligi antik gilomorfizmi inkor etmay, uni metafizik va antropologik jihatdan boyitadi, inson mohiyatini biologik yondashuvdan yanada kengroq kosmik va ruhiy kontekstga olib chiqadi [5][6][7].

Sharqdagi mashshoiy (illumination va peripatetizm bilan uzviy bog'liq) an'analarda ruh ko'pincha kosmik ierarxiyaga mansub, nuroniy, bevosita ilohiy manbadan keluvchi haqiqat sifatida, jism esa uning zohiriy libosi sifatida talqin qilinadi. Sharq falsafiy an'anasida ruh jarayon, o'zaro bog'liqlik va insonning tabiat hamda boshqa mavjudotlar bilan integratsiyasini ta'kidlaydi [4][5]. Zamonaviy tadqiqotlar Sharq va G'arbda jism-ruh paradigmalari kesishganini, ayniqsa Xitoy va boshqa Sharq madaniyatlariga aristotelchilikning kirib kelishi jarayonida murakkab sintezlar yuzaga kelganini ko'rsatadi [6][7][8].

Aristotel gilomorfizmida ruh tirik jismning substansial formasi va birinchi akti sifatida ko'riladi. Ruh hayotiy funksiyalarni (ovqatlanish, sezgi, fikrlash) amalga oshirishga qodir bo'lib, jism esa bu potensialni o'zida jamlagan materiya sifatida tushuniladi. Shu bilan inson materiya va formaning yagona kompoziti sifatida talqin qilinadi; ruh tanadan mustaqil substansiya emas [1][3]. Zamonaviy sharhlarda bu model reduksionistik materializm va kartesiycha dualizmga alternativ yo'l sifatida talqin qilinadi [1][9][10].

Sharq an'alarida jism va ruh, tana va ong munosabatlari ko'pincha birlik va o'zaro bog'liqlik paradigmasida tushuntiriladi. Buddaviy va boshqa Sharq yondashuvlarida tana tabiatdan ajralmas jarayon sifatida, "o'zlik" esa doimiy substansiya emas, o'zaro shartlangan hodisalar oqimi sifatida ko'riladi [4][5]. Bu yondashuv ruh-tana, inson-tabiat va inson-boshqa mavjudotlar o'rtasidagi keskin chegaralarni yumshatadi va G'arb dualizmlarining ekologik va ijtimoiy oqibatlarini tanqid qiladi [5][6].

Sharq peripatetiklari, xususan Abu Nasr Forobiy va Ibn Sino, Aristotel tizimini saqlab qolgan holda ruhga "mustaqil javhar" (substansiya) maqomini berdilar. Abu Nasr Forobiy ruhni jism bilan bog'liq holda paydo bo'lishini tan olsa-da, uning kamolotini jismdan ajralishda ko'radi. Forobiyga ko'ra, inson aqli kamolot natijasida "faol aql" bilan bog'lanadi va bu darajada ruh jismoniy ehtiyojlardan xoli bo'ladi [4]. Ibn Sino esa gilomorfizmi metafizik nuqtai nazardan kengaytirdi; ruhni jismning shakli deb atash bilan birga, uning jismga muhtoj bo'lmagan, o'z-o'zini anglovchi javhar ekanligini isbotladi. Uning mashhur "Uchuvchi inson" (al-insan al-ta'ir) argumenti ruhning hech qanday moddiy sezgilarisiz ham o'z mavjudligini anglay olishini ko'rsatib berdi [5].

Sharq mashshoiyligida jism ruhning "makoni" emas, balki uning "asbobi" (instrumenti) sifatida tahlil qilinadi. Aristotelida jism ruh uchun zaruriy shart bo'lsa, Ibn Sinoda jism ruhning tajriba orttirishi va koinotni bilishi uchun zarur bo'lgan vaqtinchalik vositadir [5]. Shu yondashuvlar ruh-jism munosabatini psixo-fizik birlik sifatida talqin qilish bilan birga, insonning tabiat va koinot bilan uzviy bog'liqligini ham ta'kidlaydi.

Natijada, Sharq mashshoiyligi va Aristotel gilomorfizmi jism va ruh birligini tan oladi, lekin ontologik va konseptual asoslarda farq qiladi: Aristotel ruhni jismning shakli va hayotiy funksiyasi sifatida ko'rsa, Sharq peripatetiklarida ruh mustaqil javhar, inson va koinot o'rtasidagi uzviy inter-being jarayoni sifatida tushuntiriladi. Bu esa biologik yondashuvdan metafizik va antropologik yondashuvga o'tishni ta'minlab, inson mohiyatini yanada kengroq kosmik va ruhiy kontekstda tushunishga imkon beradi [4][5][6][7].

Mezon	Aristotel (Antik)	Sharq mashshoiyligi
Ta'rif	Ruh — jismning shakli va entelexiyasi	Ruh — jismni boshqaruvchi mustaqil javhar
Bog'liqlik	Ruh jismdan ajralmas (funktional)	Jism — ruh uchun kamolot vositasi (instrumental)
O'lmaslik	Faqat “faol aql” bo'lishi mumkin (bahsli)	Ruh individual va abadiydir

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, Sharq mashshoiyligi antik gilomorfizmni inkor etmasdan, uni metafizik va gnoseologik jihatdan chuqurlashtirdi. Aristotelida ruh jismning bir qismi sifatida qaraladi va u tirik jismning substansial shakli hamda birinchi akti sifatida talqin qilinadi [1][2]. Ruh tananing hayotiy funksiyalarini aktuallashtiruvchi prinsip sifatida mavjud bo'lib, tanadan ajralmas, funksional birlikni tashkil etadi. Shu bilan birga, ruhning mustaqil va abadiy jihatlari faqat “faol aql” bilan chegaralangan bo'lib, bu ruhning o'z-o'zini anglash va mavjudligini idrok etish qobiliyatini ifodalaydi [1][3]. Aristotel gilomorfizmi psixo-fizik birlik modeli sifatida ruh-jism dualizmini rad etadi va insonni materiya va formaning birligi sifatida tushuntiradi [3][4].

Sharq mashshoiyligida, xususan peripatetik va illumination an'analarda ruh ko'pincha kosmik ierarxiyaga mansub, nuroniy va ilohiy manbadan keluvchi haqiqat sifatida ko'riladi, jism esa uning zohiriy libosi va tajriba orttirish vositasi sifatida talqin qilinadi [5][6]. Abu Nasr Forobiy ruhni jism bilan bog'liq holda paydo bo'lishini tan oladi, lekin uning kamolotini jismdan ajralishda ko'radi; inson aqli kamolot natijasida “faol aql” bilan bog'lanadi va shu darajada ruh jismoniy ehtiyojlardan xoli bo'ladi [5]. Ibn Sino esa gilomorfizmni metafizik nuqtai nazardan kengaytirib, ruhni jismning shakli sifatida qabul qilgan holda, uni jismga muhtoj bo'lmagan, mustaqil va o'z-o'zini anglovchi oliy substansiya sifatida tasvirlaydi. Uning “Uchuvchi inson” (al-insan al-ta'ir) konsepsiyasi ruhning moddiy sezgilarisiz ham o'z mavjudligini anglay olishini ko'rsatadi [6].

Sharq mashshoiyligida jism ruhning “makoni” emas, balki uning “asbobi” sifatida ishlatiladi. Aristotel gilomorfizmida jism ruh uchun zaruriy shart bo'lsa, Sharq mutafakkirlari nazarida jism ruhning tajriba orttirishi va koinotni anglashida vaqtinchalik vositadir. Shu tariqa ruh-jism munosabati jarayon va o'zaro bog'liqlik doirasida tushuntiriladi, inson esa kosmik va tabiat bilan integratsiyalashgan birlik sifatida talqin qilinadi [5][7].

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Aristotel gilomorfizmi va Sharq mashshoiy an'analari ruh va jism birlik g'oyasini turlicha yoritadi, biroq har ikki an'ana insonni psixo-fizik va kosmik jarayonlarning birligi sifatida talqin qilishga xizmat qiladi. Aristotel tizimida ruh biologik va funksional jarayon sifatida ko'rilsa, Sharq mashshoiyligida u metafizik va gnoseologik jihatdan mustaqil, abadiy javhar sifatida tasvirlanadi. Bu esa inson mohiyatini tushunishda biologik, psixologik va metafizik o'lchamlarni birlashtiruvchi integrativ model yaratishga imkon beradi [4][5][6][8].

Shu asosda aytish mumkinki, ushbu ikki an'ana falsafiy antropologiya, ong-tana muammosi, etik va kosmik-humanistik tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy poydevor yaratadi. Ular insonni nafaqat jism va ruh birligi, balki koinot bilan uzviy bog'lanish, inter-being jarayoni doirasida tushuntirishga xizmat qiladi. Sharq mashshoiyligi va Aristotel gilomorfizmi o'rtasidagi qiyosiy tahlil inson mohiyatini biologik, funksional, metafizik va etik jihatlarni kompleks tarzda izohlash imkonini beradi [1][4][5][6][9].

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, Sharq mashshoiyligi va Aristotel gilomorfizmi ruh va jism munosabatini o'rganishda o'ziga xos yondashuvlarni taklif qiladi. Aristotel tizimida ruh jismning substansial shakli va birinchi akti sifatida mavjud bo'lib, tanadan ajralmas, funksional birlik sifatida tushuntiriladi. Shu bilan birga, ruhning mustaqil va abadiy jihatlari faqat faol aql bilan chegaralangan. Sharq mashshoiyligida esa ruh mustaqil javhar sifatida ko'riladi, jism esa ruhning tajriba orttirishi va koinotni anglashida instrument sifatida xizmat qiladi.

Ushbu yondashuv ruh-jism munosabatini jarayon va o'zaro bog'liqlik doirasida tushuntirib, insonni kosmik, tabiat bilan integratsiyalashgan birlik sifatida talqin qiladi. Sharq mashshoiyligi antik gilomorfizmni inkor etmasdan, uni metafizik va gnoseologik jihatdan boyitdi. Aristotel va

Sharq mutafakkirlari taklif qilgan turli konsepsiyalar inson mohiyatini tushinishda biologik, psixologik va metafizik o'lichamlarni birlashtiruvchi integrativ model yaratishga imkon beradi.

Shu tariqa, bu ikki an'ana jism va ruh birlik g'oyasini turlicha yoritish bilan birga, zamonaviy falsafiy antropologiya, ong–tana muammosi, etik va kosmik-humanistik tadqiqotlar uchun nazariy poydevor yaratadi. Ular insonni nafaqat psixo-fizik birlik, balki koinot bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida tushuntirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Jori, A. (2019). Aristotle's Philosophy of Mind. *Axiomathes*, 32, 1525–1538. <https://doi.org/10.1007/s10516-019-09451-0>
2. Jori, A. (2021). OUP accepted manuscript. *Mind*. <https://doi.org/10.1093/mind/fzab091>
3. Sorabji, R. (1974). Body and Soul in Aristotle. *Philosophy*, 49, 63–89. <https://doi.org/10.1017/s0031819100047884>
4. Meynard, T. (2025). From the Soul–Body Relation to Hylomorphism: The Early Introduction of Aristotelianism in China. *Parergon*, 42, 131–156. <https://doi.org/10.1353/pgn.2025.a967497>
5. Cui, C. (2025). Integration and Symbiosis: Medievalism in Giulio Aleni's Translation of Catholic Liturgy in Late Imperial China. *Religions*. <https://doi.org/10.3390/rel16081006>
6. Martins, P. (2018). Perspectives and Controversies: The Concepts of Soul and Body in Eastern and Western Cultures. **.
7. Buchheim, T. (2023). "But not that which has lost its soul is what is potentially alive" – The Relation between Body and Soul in Aristotle. *Ancient Philosophy Today*. <https://doi.org/10.3366/anph.2023.0085>
8. Tabaczek, M. (2019). Klasyczny i współczesny hylemorfizm a dusza ludzka. *Roczniki Filozoficzne*. <https://doi.org/10.18290/rf.2019.67.1-8>
9. Ward, K., & Polansky, R. (2018). The power of Aristotle's hylomorphic approach. *Philosophy of Mind in Antiquity*. <https://doi.org/10.4324/9780429508219-8>
10. Horvat, S. (2017). Neuroscientific findings in the light of Aquinas's understanding of the human being. *Scientia et Fides*, 5, 127–153. <https://doi.org/10.12775/setf.2017.021>
11. Whiting, J. (2019). Hylomorphic virtue: cosmology, embryology, and moral development in Aristotle. *Philosophical Explorations*, 22, 222–242.
12. Rocca, J. (2003). Psyche and soma: physicians and metaphysicians on the mind-body problem from Antiquity to the Enlightenment. *Medical History*, 47, 281–282.
13. Mittelmann, J. (2007). La cohérence de l'hylémorphisme. *Problemes d'ontologie soulevés par la conception aristotélicienne de l'âme*. **.
14. Jones, D. (2020). That Thou Art: Aesthetic Soul/Bodies and Self Interbeing in Buddhism, Phenomenology, and Pragmatism. **. <https://doi.org/10.14394/eidos.jpc.2020.0029>

REZYUME:

Maqolada Sharq mashshoiy an'anasida jism va ruh (tana–ong) munosabati Aristotelning gilomorfizmi — jism va forma birligi haqidagi ta'limoti bilan qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Gilomorfizm, entelexiya, mashshoiylik, nafs, javhar, Ibn Sino, Forobiy, jism va ruh dialektikasi, antik falsafa.

РЕЗИМЕ:

В статье проводится сравнительный анализ соотношения тела и души (тело–сознание) в восточной машшойской традиции и в учении Аристотеля о гиломорфизме как единстве материи и формы.

Ключевые слова: гиломорфизм, энтелехия, машшойство, субстанция, Ибн Сина, Фараби, диалектика тела и души, античная философия.

RESUME:

This article offers a comparative analysis of the relationship between body and soul (body–mind) in the Eastern Peripatetic tradition and Aristotle's doctrine of hylomorphism, understood as the unity of matter and form.

Keywords: hylomorphism, entelechy, Peripatetic tradition, nafs, substance, Ibn Sina, Al-Farabi, body–soul dialectics, ancient philosophy.